

הרשות הדורשת

תוכנית בינתחומית ללימוד תרבות
יהודית-ישראלית ואזרחות

פרק לדוגמה

מכון שולום הרטמן
SHALOM HARTMAN INSTITUTE

הרשות הדורשת היא תוכנית בינתחומית חדשה מבית מכון הרטמן, שבמרכזה חיבור רעיוני ופדגוגי בין לימודי **יהדות** ללימודי **אזרחות**, ובין שני אלה - לתוכנית **החינוך החברתי**. התוכנית מיועדת לשכבות ט' ו-י' בחינוך הממלכתי. מטרת התוכנית לחזק את הזיקה למדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ולהעמיק את החיבור בין שני היסודות הללו, הן בזהות האישית של התלמידים, והן בעשייה החינוכית של בית הספר.

ביסוד התוכנית נמצאת ההנחה שיהדות ודמוקרטיה הן שתי מערכות ערכים שיש ביניהן קשר של ניגוד והשלמה, וכי קיים צורך לעמוד על המורכבויות הנובעות מקשר זה, ולבסס את שני חלקי המשוואה של "יהודית" ו"דמוקרטית" באופן המחזק את ערכי הדמוקרטיה הליברלית מחד גיסא, והיהדות הפלורליסטית - מאידך גיסא.

המתודה היסודית של התוכנית היא **"בית מדרש"**. הלימוד הבית מדרשי עוסק במחלוקות בדרך של ליבון, לימוד ושיח. בית המדרש מהווה, בעת ובעונה אחת, הן את הביטוי הנעלה המסורתי של תרבות המחלוקת היהודית, והן את ה"כנסת" הדמוקרטית.

התוכנית שואפת להכניס את הסוגיות הנובעות מעסיקות את החברה הישראלית לתוך כותלי בית הספר, ולהזמין את התלמידות והתלמידים להיות "הקְּשׁוֹת הַדְּרוֹרֵשׁ" - שותפים פעילים בלמידה המקיימת הן את "מצוות" המעורבות האזרחית, והן את ה"זכות לפרשנות". זוהי זכות הנובעת מהיותם חלק מהקהילה הפרשנית היהודית-ישראלית.

התוכנית נבנתה בהתאמה לסילבוס תוכנית הלימודים החדשה באזרחות לחטיבות הביניים.

בפרק שלפניכם תוכלו למצוא דוגמה ליחידה לימודית בינתחומית של "הרשות הדורשת" ובו עיסוק במתח שבין הפרט, הקהילה והמדינה.

הפרק דן בשאלות הבאות:

- מהו היחס בין כל יחיד לבין המדינה או הקהילה כציבור?
- עד כמה רצונו של הפרט משועבד להחלטות הכלל ומה מרחב החירות שלו ל"ממש את עצמו"?
- מהן הסכנות של עריצות הרוב?
- מהו היחס האידאלי בין החלטות ורצונות הפרט להחלטות ומטרות הקהילה או המדינה?
- מהם האתגרים שנוצרים כשיש התנגשות בין הצרכים, החלומות, והשאיפות של הפרט לאלו של הקהילה?
- כיצד מאזנים בין טובת הכלל וטובת הפרט?

מהו היחס הנכון בין הפרט, הקהילה והמדינה?

פתיחה - נכון לעכשיו

דונו ביניכם והציגו לכתה:

אלו רצונות/צרכים/ ערכים

מתנגשים בסוגיה? פרטו את

שיקולי כל אחד מהצדדים ושימו

בפיהם טיעונים.

לגבי כל אחד מהצדדים: האם הוא

מייצג רצון פרטי או אינטרס של

הכלל? נמקו.

הכריעו מהי עמדתכם. בסוגיה

ונמקו. (האם היה קשה להכריע,

האם היתה התלבטות או מחלוקת?

האם היה קשה לנמק את

ההכרעה?)

האם הכרעתכם. בדילמה נוטה

לטובת האינטרס של הכלל או

לטובת הרצון הפרטי?

נסו לנסח כלל עקרוני, שיהיה

תקף להכרעה בסוגיות דומות לזו

שבחרתם.

בשיתוף במליאה שימו לב האם יש

מגמה משותפת בין הלבטים והדילמות

שעלו בקבוצות השונות ומה ניתן ללמוד

מן התובנות שעלו בנוגע למתח בין רצון

הפרט לאינטרס הכללי.

לפניכם רשימה של סוגיות שבהן מתרחשת התנגשות בין רצונו או טובתו של הפרט לבין האינטרס של הכלל או נציגות הכלל

- מסיבת יום הולדת בכיתה, המארגנים מחליטים להזמין לכולם פיצה, כי זה הכיבוד הכי טעים וזול. אחד הילדים רגיש לגלוטן מה עליהם לעשות?
- אחד התלמידים מתכנן מסיבה לכיתה בבריכה בביתו בישוב מרוחק המחייבת נסיעה ברכב בשבת. בעבור שנים מהתלמידים, הבאים ממשפחות שומרות שבת, המשמעות היא שלא יוכלו להשתתף במסיבה. מה דעתכם, מה נכון לתלמיד המארח לעשות? מה נכון לכיתה כקבוצה לעשות?
- מארגני מצעד הגאווה מעוניינים שהמצעד יעבור ברחוב מרכזי בירושלים, משום זהו המרחב שבו הם מבקשים הכרה ציבורית. הרחוב נמצא סמוך לשכונה חרדית. המשטרה שוקלת האם לאשר את מסלול המצעד. מהם השיקולים לדעתכם ואיזה מהם מכריע יותר בקבלת ההחלטה?
- ראש עיריית פתח תקווה, הוא אדם שומר מסורת ודוגל בצבינה היהודי של המדינה, הוא מתלבט אם לאשר תחבורה ציבורית בשבת בנתיב היוצא לתל אביב ובחזרה לעיר, לטובת אלו שאין ברשותם רכב פרטי. מה עליו לעשות?
- המשטרה שוקלת אם לאסור על הפעלת רמקול מואזין התפילה המוסלמי בשעות הבוקר המוקדמות, עקב תלונות חוזרות של תושבים יהודיים הגרים בסמוך לכפר על עוצמת הרעש. מה ההחלטה הראויה בעיניכם?
- ראש עיריית רחובות מבקש לסגור בית קולנוע עירוני קטן וייחודי הנמצא במרכז העיר ומשרת קבוצה של מבוגרים ושל צעירים אוהבי קולנוע בעיר ובסביבתה. לטענתו בית הקולנוע הזה אינו רווחי והבעלים אינו רוצה עוד להפעילו ואילו העירייה לא מעוניינת להשקיע תקציב בהמשך הפעלתו. ראש העיר מתכוון לאשר במקומו הקמת בנין רב קומות ומגרש חניה גדול. האם ההחלטה ראויה בעיניכם?
- בחגיגות יום העצמאות בקרית גת עמותה של הלומי קרב ביקשה שלא יהיו זיקוקים. בעבור רבים מתושבי העיר הזיקוקים הנם מרכיב משמעותי בחגיגה, ומסמלים את עצמאותנו. מה לדעתכם. נכון יהיה לחגוג את יום העצמאות?

בפרק הקודם (מדוע אנשים התקבצו למדינה?) ראינו כי על פי הוגי הנאורות, המדינה נוצרה מתוך הסכמה קדומה בין בני-אדם יחידים ב"מצב הטבעי", לפני היות המדינה, הסכמה שהם כינו "אמנה חברתית".

כעת, משהתאגדו היחידים ונוצרה המדינה, עולה השאלה: מהו היחס בין כל יחיד לבין המדינה או הקהילה כציבור? כלומר, האם היחיד נבלע בתוך הכלל ורצונו הפרטי נעשה משועבד להחלטות הכלל? או לחילופין, האם המדינה היא שתלויה ברצונו והחלטותיו של כל יחיד ויחיד?

מהו היחס האידיאלי בין החלטות ורצונות הפרט להחלטות ומטרות הקהילה או המדינה? ומהן הסכנות שנוצרות כשיש התנגשות בין הצרכים, החלומות, והשאיפות של הפרט לאלו של הקהילה?

כיצד מאזנים בין טובתה כלל וטובת הפרט?

הזמנה לבית המדרש

במקורות שלפניכם תוכלו למצוא התייחסויות שונות ומגוונות לסוגייה הנדונה בנוגע ליחס המורכב בין הפרט לקהילה:

וַיֹּאמֶר יְהוָה אֱלֹהִים לֹא טוֹב הָיְתָה הָאָדָם לְבַדּוֹ אֶעֱשֶׂה לוֹ עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ (בראשית, ב', יח)

מדוע, לדעתכם, סבור אלוהים ש"לא טוב היות האדם לבדו"?

מהי, לדעתכם, הכוונה במושג "עזר כנגדו"?

ההמושג עזר כנגדו מכיל סתירה פנימית. הסבירו את סתירה זו.

הביטוי "עזר כנגדו" יכול לבטא דבר והיפוכו: מחד גיסא - שותפות ועזרה בין בני זוג ומאידך גיסא - התנגדות וקושי למול העזרה. למעשה, שותפות אנושית כרוכה במתח בין הצורך להעזר באחרים לבין הפשרה הנדרשת במימוש הצרכים והרצונות הפרטיים. נבקש לבחון מתח זה במקורות ובהקשרים הבאים:

משנה, מסכת אבות, פרק א', משנה יד'

הוא (הלל) הֵיָה אוֹמֵר:

אִם אֵין אָנִי לִי - מִי לִי?

וְכִשְׁאֵנִי לְעֶצְמִי - מָה אָנִי?

וְאִם לֹא עֶכְשָׁיו - אֵימָתִי?

נסו לנסח במילותיכם את שתי השאלות הראשונות במשנה.

חשבו על דוגמאות הממחישות את השאלות הללו.

מהי הסתירה המובנית בין שתי השאלות? וכיצד ניתן לישב אותה?

המשפט השלישי הוא קריאה לפעולה. מהו הקשר בינו לבין שתי

השאלות שקדמו לו?

הלל הזקן

מגדולי חכמי המשנה שפעלו בסוף בית שני בתקופת שלטונו של המלך הורדוס. בשל גדולתו וחשיבותו הוא זכה לתואר "הזקן". הלל היה ידוע בסבלנותו, בצניעותו, באהבתו לכל אדם וברגישות מוסרית גבוהה. הוא נודע כמנהיג נועז שלא חשש להתאים את הלכות התורה למציאות החיים המשתנה. ממשיכי דרכו של הלל כינו עצמם "בית הלל"

המשנה נפתחת בקריאה לפרט להבחין את עצמו מהכלל. יחודו ומובחנותו של הפרט הם תנאי יסוד ליצירת קשרים ויחסים בינאישיים וחברתיים בין בני אדם. הזכרו באחת מהסוגיות החברתיות, איתן פתחנו את השיעור, בהן עלה המתח בין הפרט לקהילה. כיצד מתח זה בא לידי ביטוי בדבריו של הלל?

פגיעה בכלל בשם הפרט:

כאשר אנשים שונים חולקים מרחב משותף, טבעי שיווצר מתח בין הצרכים והרצונות השונים. המדרש שלפנינו מתאר תמונה קיצונית, שבה מימוש רצונו של הפרט עלול לסכן את החברה כולה.

בספרות המדרש הקדומה של חז"ל, מופיע, בשם רבי שמעון בר יוחאי (המאה ה-2 לספירה), המשל הבא:

תני (לימד) רבי שמעון בר יוחאי, משל לבני אדם שהיו יושבין בספינה, נטל אחד מהן מקדח והתחיל קודח תחתיו, אמרו לו חבריו: מה אתה יושב ועושה? אמר להם: מה אכפת לכם, לא תחתי אני קודח? אמרו לו: שהמים עולין ומציפין עלינו את הספינה!

(ויקרא רבה, פרק ד', סימן ו)

התייחסו תחילה רק למשל: מי צודק במחלוקת בין אנשי הספינה לאיש הקודח? מדוע? נסו לנסח "כלל אצבע" להכרעה במחלוקת זו. שנו פרטים במשל הספינה של ר' שמעון בר יוחאי, כך שהצדק במחלוקת יהיה דווקא עם האדם הפרטי. בעקבות זאת, שכללו את כלל האצבע להכרעת המחלוקת שניסחתם בסעיף הקודם.

היחיד מול שלטון עריץ

בספר האלגורי "בעל זבוב", מאת וויליאם גולדינג, מתוארת קבוצת ילדים בריטית שנקלעת בעל כורחה, בעקבות התרסקות מטוס, לאי בודד ללא קשר לעולם. עיקרה של העלילה היא יצירת שתי אלטרנטיבות חברתיות. האחת מבוססת על ערכי התרבות, הציוויליזציה וההומניזם; מאופיינת באיפוק, ריסון עצמי, שיוויון וכבוד לאחר, לנזקק ולשונה. השנייה, לעומתה, מבוססת על התפיסה של "אדם לאדם זאב" ומאופיינת ביחסי כח, בהחזק, הפופולארי ("המקובל") משליט את כוחו על האחרים והחלשים הופכים נרדפים אפילו עד מוות.

בקטע שלפנינו, מוצגים ראלף, מנהיג הילדים שכיהן כל עוד היו מאוחדים, ממושמיעים ונהגו בתבונה, וחזרזיר, ילד נבון במיוחד, קצר רואי ושמן. בסיפור, ראלף וחזרזיר הם נציגי הסדר הישן ששרר באי, בו הילדים היו מאוחדים וסובלניים זה כלפי זה.

ב"סדר הישן" ששרר, ראלף היה המנהיג והחלטות התקבלו באמצעות הצבעות שקדמו להן התייעצויות. הדיבור ב'התייעצויות' ניתן למי שהחזיק את ה'קונכיה' ששימשה לחלוקת זכות דיבור וגם לתקיעה לשם כינוס ההתייעצות.

בשלב מסויים בסיפור משתלטים "הציידים הפראים", חבורה של ילדים שמורדים בסדר הישן בהנהגתו של ג'ק. גונבים את משקפיו של חזרזיר, בלעדיהם הוא אינו יכול לתפקד.

הוא ניצב בתוך מהומת הקרב, ומשעמדו בני השבט על כוונתו, נהפכה התרועה הקולנית לגעיית בוז ממושכת.

חזרזיר הניף את הקונכיה והגעייה שככה קמעה, אך מיד שבה ועלתה.

”הקונכיה אצלי!”

עתה צעק בקול רם:

”אמרתי שהקונכיה אצלי!”

במפתיע נשתררה דממה...

”מה שרציתי לומר לכם זה שאתם מתנהגים כמו תינוקות.”

הגעייה עלתה ושוב שככה משהניף חזרזיר את קונכית הקסמים הלבנה.

”מה יותר טוב - להיות עדר פראים מצובעים כמוכם, או להיות נבונים כמו ראלף?”

השבט היה כמרקחה.

חזרזיר הוסיף לקרוא בקול:

”מה יותר טוב - לשמור על התקנות ולהסכים ברוב דעות או לצוד ולהרוג?”

שוב המרקחה...

ראלף אף הוא צעק...: ”מה יותר טוב - סדר ומשטר והצלה, או צייד והפקרות?”

[במענה לשאלות מגלגלת חבורת ה”ציידים” סלע גדול לעבר ראלף וחזרזיר. ראלף זז וניצל ואילו חזרזיר שמשקפיו נגנבו על ידי ה”ציידים” ואינו רואה, נותר לעמוד]

גוש הסלע פגע בחזרזיר פגיעת חטף מסנטר ועד ברוך: הקונכיה (שהחזיק בידו) נתרסקה לאלפי רסיסים לבנים ושוב לא היתה קיימת. חזרזיר נפל לעומק ארבעים רגל...

[כתוצאה מהנפילה מת חזרזיר, ראלף המנהיג המודח נמלט וחבורת ה”ציידים” המייצגת את שלטון הכוח והיצרים על פני התבונה, משתלטת על האי.]

בעל זבוב עמ' 184-183

בספר מתוארות סיטואציות קיצוניות. האם תתכן סיטואציה דומה במציאות

שלכם?

מדוע לדעתכם הסופר בוחר להציב במרכז הסיפור דווקא בני נוער?

נסו להזכר בפרק מסדרת הריאליטי 'הישרדות'. איזה דפוס חברתי מבין השניים (דפוס שיתופי שיויוני לעומת דפוס דורסני) בא בתכנית לידי ביטוי? האם יש

קשר בין הדפוס שזיהיתם למצב השרדותי?

האם החברה הישראלית קרובה יותר לדפוס ה”שיתופי” או לדפוס ה”דורסני”?

נמקו את עמדתכם.

אוגוסט לנדמסר

היה פועל מספנה גרמני. בתמונה הידועה בכינוי: "האיש מאחורי הידיים השלובות", נראה לנדמסר כשהוא מסרב להצדיע במועל יד נאצי (צורת ההצדעה הנאצית). התמונה צולמה באירוע השקת ספינת האימונים הנאצית הורסט וסל (Horst Wessel), ב-13 ביוני 1936.

למידע נוסף אודות התמונה והאיש הכנסו לקישור המצורף

הסיטואציה בבעל זבוב עשויה להזכיר שלטון טוטאליטרי, בו זכויות הפרט מותנות בצייטנות לשליט או לשלטון. מיעוטים נרדפים ומדוכאים, אופוזיציה והתנגדות לשלטון אינה לגיטימית.

התמונה שלפניכם צולמה בתקופת המשטר הנאצי ממחישה את בדידותו ואומץ ליבו של היחיד המתנגד לשלטון במדינה טוטאליטרית.

דמיינו והעלו על הכתב מה חווה לנדמסר, מה היו התלבטויותיו, ומה הרגיש כשהכריע לסרב להצדיע.

- נסו לנחש וכתבו מה חשבו האנשים השונים שסבבו את לנדמסר על סירובו להצדיע. האם לדעתכם, כלל האנשים בתמונה חשבו אותו הדבר? האם קיים הבדל באופן שבו תתפרש הכרעתו של לנדמסר במציאות של שלטון טוטליטארי אל מול האופן שבו תתפרש בשלטון דמוקרטי? הסבירו ונמקו את דעתכם.ן.

האם תתכן עריצות רוב במדינה דמוקרטית?

עריצות הרוב, הוא מונח המתייחס לאיום אפשרי במשטר דמוקרטי שבו עקרון הכרעת הרוב פוגע בזכויות אדם בסיסיות של מיעוטים.

עד כה עסקנו במתח הנובע בין היחיד לחברה. עתה נעמיק ונבחן את היחסים המתקיימים במדינה דמוקרטית בין קבוצת מיעוט לרוב השולט. במקורות הבאים נעסוק בשאלה האם וכיצד במדינה דמוקרטית מרוסן כוחו של הרוב על מנת להגן על זכויותיו של המיעוט.

דעה מוטעית היא זו האומרת שממשלה הנשענת על רוב - פירושה ממשלה דמוקרטית. תפיסה כזו היא תוצאה של התפתחות היסטורית, של מאבקים בממשלות, שהתנהלו על יד מיעוט. אך אין זו דמוקרטיה אמיתית. דמוקרטיה - פירושה חופש. גם שלטון הנתמך על ידי רוב, יכול לשלול את החופש ובמקום שאין ערובות לחופש הפרט - שם אין דמוקרטיה. את הניגודים הללו מן הדין למנוע. במדינה היהודית יהיה צורך להגיע לצורת משטר, אשר בו המיעוט לא יהיה חסר הגנה. מטרתה של הדמוקרטיה היא להבטיח למיעוט השפעה על מהלך העניינים של המדינה. סוף סוף מיעוט אינו מורכב אלא מיחידים, שנבראו "בצלם ודמות אלוהים".

זאב ז'בוטינסקי, "השאלה החברתית", מתוך כתב העת: הירדן, 21.10.38

מהי הסכנה העיקרית עליה מתריע ז'בוטינסקי?

מהו המאפיין המרכזי של הדמוקרטיה על פי ז'בוטינסקי?

חשבו על משל הקודח בספינה. האם זבוטינסקי היה מצדד בזכותו של "הקודח" לקדוח בספינה, מכורח זכויות הפרט?

שאלת רשות והרחבה: בעולם הדמוקרטי מתנהל ויכוח בין שמרנים, המצדדים בצמצום זכויות הפרט, לבין ליברלים, התובעים להרחיב זכויות אלו. אלו מחירים מוכנים לשלם הליברלים והשמרנים כדי לממש את תפיסת עולמם?

בהכרזת העצמאות של ארצות הברית מופיע הקטע הבא:

מקובלות עלינו אמיתות אלה כמוכחות מאליהן, שכל בני-האדם נבראו שווים, שהבורא העניק להם זכויות מסוימות שאי-אפשר לשלול מהם, וביניהן הזכות לחיים, לחירות ולרדיפת האושר. כדי להבטיח זכויות אלה מוקמות בקרב בני האדם ממשלות, השואבות את סמכויותיהן הצודקות מהסכמתם של הנשלטים, ובכל פעם שצורת ממשל כלשהי הופכת הרסנית ביחס לזכויות אלה, הרי שזכותו של העם לשנותה או לבטלה, ולהקים ממשלה חדשה, שיסודותיה מושתתים על עקרונות אלה

מהן הזכויות שמגילת העצמאות מתייחסת אליהן כמוכחות מאליהן? נסחו אותן במילותיכם.

מה תפקיד הממשלה על פי קטע זה?

"ובכל פעם שצורת ממשל כלשהי הופכת הרסנית ביחס לזכויות אלה, הרי שזכותו של העם לשנותה או לבטלה, ולהקים ממשלה חדשה, שיסודותיה מושתתים על עקרונות אלה" - כיצד משפט זה מציע להתמודד עם עריצות הממשלה?

איך המשפט המצוטט מחד משמר את זכויות הפרט ומאידך שומר על האינטרסים של הרוב?

האם הלל היה חותם על סעיף זה במגילת העצמאות האמריקאית?

”ועוד משהו” - העשרה

תמונת יחס אידיאלית בין הפרט לכלל - תקנון למושב חדש בישראל:

אהרן דוד גורדון (1856-1922), היה מהוגי הדעות החשובים בימי העלייה השנייה והשלישית בארץ ישראל. בתקופה זו הוקמו ועוצבו ישובים חלוציים ראשונים בהתיישבות העובדת בארץ (קיבוצים ומושבים) ונקבעו אורחות חייהם. בנאום משנת 1921, מנסח גורדון, לבקשת מקימי מושב נהלל, עקרונות חברתיים להקמת מושב עובדים.

”החיים האנושיים, במהותם העיקרית, הם תוצאה מהפעלה הדדית, חוזרת, של הפרט והכלל, של היחיד והציבור. הפרט והכלל, היחיד והציבור, משתתפים ביצירתם במידה שווה. מה שמבוקש פה היא אפוא לא הגברת כוח הכלל על חשבון הפרט עד לידי שעבוד הפרט לכלל, כי אם התאמה עליונה, שלא תושג בטשטוש האישיות של הפרט ובהמעטת דמותה, כי אם להפך, בהגברת כוחה, הכרתה העליונה וחירותה העליונה של האישיות הפרטית.”

(אהרן דוד גורדון, יסודות לתקנות למושב עובדים)

נסחו במילים שלכם. את הטענה של גורדון ביחס למערכת האיזונים בין הכלל והפרט.

חשבו על דוגמה בה הפרט והכלל נתרמים זה מזה באופן הדדי?

כיצד גורדון היה ממליץ להתייחס לדילמות שהובאו בפתיחת השיעור? בחרו דילמה אחת ושערו מה תהיה הכרעתו הערכית? נמקו את דעתכם.

אסיף - סיכום הלימוד הבית מדרשי

- חשבו מחדש על הדילמות שפגשתם בתחילת המפגש: בחרו את אחת הדילמות ובדקו מהי ההחלטה הראויה בעיני ההוגים והדמויות שפגשנו במהלך הלימוד: הלל הזקן, הקודח בספינה, וויליאם גולדינג (בעל זבוב), אוגוסט לנדמסר (משלב הידיים ססירב להצביע במועל יד) וא"ד גורדון.
- בחרו דמות אחת אותה תרצו לייצג בדיון כתיב, כתבו את טיעוניה והציגו אותם בפני כלל התלמידים והתלמידות.

התבוננות אישית

- האם אני עצמי נתקלתי בסיטואציה בה הייתה התנגשות בין מימוש עצמי והתחשבות בכלל? היכן?
- כיצד התמודדתי? איזו הכרעה קיבלתי?
- האם בעקבות הלימוד הייתי נוהג אחרת? הסבר. י את תשובתך.

מלימוד למעשה

אחת התופעות המדאיגות בבתי הספר היא תופעת החרם. במצבים של חרם הקבוצה מרגישה כח, עוצמה ומשמעות, על חשבון היחיד שמודר ממנה והופך "שעיר לעזאזל". חרם חברתי מתבטא בעיקר בנידוי של משתתף מחוץ לקבוצה לה הוא שייך, תוך המנעות מקשר עמו, לעתים עד כדי פגיעה בכבוד האדם והתעללות מתמשכת. צפו בפרק מתוך "סליחה על השאלה" של תאגיד כאן, המתאר חרם ובריונות אצל ילדים.

- היעזרו במרשתת ולקטו נתונים על תופעת החרם בבתי הספר (שכילות התופעה, גילאים, מגדר, דרכי התמודדות).
- חשבו מהו המסר המרכזי אותו תרצו להעביר במסע פרסום היוצא נגד תופעות של חרם בבית הספר. מצאו מסר קצר וקליט שישימש כסיסמת מסע הפרסום.
- עצבו מודעה, סטיקר או סרטון קצר, אשר יופץ ברשתות חברתיות כחלק ממסע פרסום (קמפיין) נגד תופעות של חרם.